

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

АБРАМОВИЧ РУСЛАНА МИКОЛАЇВНА

УДК 342.53:340.132.6

**ПРИНЦИП НЕЗВОРОТНОСТІ ДІЇ ЗАКОНУ В ЧАСІ: ЕВОЛЮЦІЯ, СТАН
ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ В
УКРАЇНІ**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і
правових учень

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Київ - 2015

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі загальнотеоретичних та державно-правових наук факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Науковий керівник: доктор юридичних наук, професор,
КОЗЮБРА Микола Іванович,
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»,
завідувач кафедри загальнотеоретичних
та державно-правових наук

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
ТИМОШЕНКО Віра Іванівна,
Київський національний лінгвістичний університет,
професор кафедри права
кандидат юридичних наук, доцент
СТАРОСТЮК Алла Вікторівна,
Національний університет Державної податкової
служби України,
доцент кафедри теорії права та держави

Захист відбудеться «17» вересня 2015 року о 12-00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.008.04 в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» за адресою: 04655 м. Київ, вул. Сковороди, 2.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Національного університету «Києво-Могилянська академія» за адресою: 04655 м. Київ, вул. Сковороди, 2.

Автореферат розіслано « ____ » _____ 2015 р.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Черненко З. С.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТКА РОБОТИ

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Принцип незворотності дії закону в часі має багатовікову історію. Його торкалися в своїх дослідженнях мислителі різних часів і народів: Конфуцій, Платон, Арістотель, Абу Юсуф, Т.Аквінський, М. Падуанський, Ж.Боден, Т.Гоббс, Дж. Локк, Ч.Беккарія, Ф. Савіні та ін. Не обходили цей принцип увагою також вітчизняні правознавці минулого. В дореволюційні часи (в ХІХ на поч. ХХ ст.) тією чи іншою мірою він досліджувався у працях Л.Петражицького, А.Градовського, М. Чубинського. В радянські роки – у працях А.А.Тилле, М.І. Блума, Д.Н.Бахраха.

І тим не менше з плином часу дослідження принципу незворотності дії закону в часі не тільки не втрачає своєї актуальності, а набуває ще більшого теоретичного та практичного значення. Це обумовлено, по-перше, суттєвими світоглядними змінами, що відбулися у вітчизняному правознавстві після краху тоталітарної системи, що обумовлює необхідність нових методологічних підходів до дослідження принципу з врахуванням людиноцентристської, а не державоцентристської спрямованості права, плюралізму праворозуміння тощо.

По-друге, в умовах інтенсивного розвитку інтеграційних процесів, до яких активно долучається Україна, істотно зростає потреба в дослідженні зарубіжного досвіду у використанні принципу незворотності дії закону в часі, тенденцій, притаманних його законодавчому регулюванню в європейських країнах, що представляють різні правові сім'ї, та судової практики його застосування з метою імплементації кращих зарубіжних надбань у національну законодавчу і судову практику.

По-третє, переважна більшість досліджень принципу незворотності дії закону в часі, які з'явилися в пострадянський період, обмежується питаннями його застосування в кримінальному праві чи крізь призму темпоральної дії правових норм. Серед дисертаційних досліджень, присвячених цьому питанню, можна виділити дисертацію Ю.А. Понамаренка «Зворотна дія кримінального закону в часі» (2001). Опосередковано питання незворотності торкається у своїй монографії «Право і час» О.В. Пушняк. В російській правовій науці питанню незворотності присвячені дисертації А.Н. Барканова «Обратная сила уголовного закона (2003) та А.В. Пушкарєва «Применение норм уголовного процессуального права при обратной силе уголовного закона» (2009).

Таким чином, можна константувати, що загалом питання незворотності дії закону в часі та винятку з нього не обійдені увагою вітчизняних дослідників та науковців з пострадянських країн. Однак, у сучасних дослідженнях явно недостатньо уваги приділено аналізу загальнотеоретичних аспектів незворотності, обумовлених зміною методологічних підходів до праворозуміння, антропологізацією права, еволюцією у зв'язку з цим самого принципу і винятків з нього, зокрема, через призму природного права. Вони розглядалися лише у контексті дослідження інших проблем. Зокрема, принцип незворотності дії закону в часі, як складову верховенства права досліджував у своїх працях М.І. Козюбра. Практично невивченими залишаються питання співвідношення названого принципу

з іншими видами темпоральної дії правових норм, зарубіжний правовий досвід закріплення та застосування принципу незворотності дії закону в часі, міжнародна та вітчизняна судова практика.

Зв'язок із науковими темами, планами, програмами. Тема дисертаційного дослідження відповідає напрямам дослідницької діяльності кафедри загальнотеоретичних та державно-правових наук факультету правничих наук НаУКМА. Зокрема, положення дисертації щодо застосування принципу незворотності дії закону в часі та темпоральної дії його винятку відповідають програмі курсу загальної теорії права, що викладається кафедрою. Крім того положення дисертації, присвячені міжнародній та вітчизняній судовій практиці його застосування, відповідають меті здійснюваного кафедрою наукового проекту «Принцип верховенства права та проблеми його реалізації» (номер державної реєстрації 0112U007427). Еволюція принципу незворотності може бути розглянута в межах курсу історії політичних та правових учень.

Мета дослідження полягає у комплексному дослідженні принципу незворотності дії закону в часі, передусім, через призму його еволюції та досягнень міжнародної правової теорії і практики, а також аналізі шляхів імплементації відповідного правового досвіду в законодавство України.

На досягнення поставленої мети спрямовано виконання наступних завдань:

- визначити сутність незворотності дії закону в часі;
- дослідити еволюцію зародження та юридичного становлення принципу незворотності дії закону в часі;
- дослідити генезис винятку із принципу незворотності;
- дослідити співвідношення винятку із принципу незворотності дії закону в часі з іншими видами темпоральної дії правових норм;
- проаналізувати законодавчі акти держав різних правових систем на предмет закріплення в них принципу незворотності дії закону в часі, встановити особливості текстуальних конструкцій останнього в них;
- проаналізувати міжнародну та вітчизняну судову практику щодо застосування принципу «*Lex ad praetorian non valet*»;
- проаналізувати вітчизняну правову доктрину, дотичну до концепції незворотності;
- дослідити стан юридичної регламентації принципу незворотності дії закону в часі у вітчизняній правовій системі та його практичного застосування, зокрема, в судовій практиці;
- запропонувати напрями та конкретні шляхи вдосконалення законодавчого (передусім на конституційному рівні) регулювання принципу незворотності та практики його застосування.

Об'єктом дослідження є правовідносини, пов'язані з реалізацією та застосуванням принципу незворотності дії закону та інших нормативно-правових актів у часі.

Предметом дослідження є аналіз науково-правової доктрини, правового регулювання та судової практики щодо формування і застосування принципу «*Lex ad praetorian non valet*» та перспектив їх вдосконалення в Україні.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становить система загальнонаукових та спеціально-юридичних методів, спрямованих на дослідження окресленого предмета. Діалектичний метод дозволив з'ясувати сутність незворотності та її соціальне призначення. Застосування системно-структурного методу дало можливість дослідити місце принципу незворотності дії закону в часі в законодавстві різних держав та його значення для міжнародної судової практики. Історичний метод дав змогу розкрити еволюцію формування принципу та винятку з нього, виділити періоди піднесення і спадів в історичному розвитку та виявити їхні закономірності.

Основним методом, спрямованим на реалізацію поставленої мети, є порівняльно-правовий, що забезпечив можливість простежити особливості текстуальних формулювань принципу в законодавстві держав різних правових систем, міжнародно-правових актах, виявити найбільш довершені з них та сформулювати пропозиції, спрямовані на вдосконалення нормативно-правового регулювання названого принципу в Україні. В результаті поєднання порівняльно-правового та культурологічного методів дослідження вдалося простежити взаємозв'язок між правозастосовною практикою принципу незворотності дії закону в часі в Україні та рівнем правової культури в суспільстві.

Джерельна база дослідження. Для реалізації поставленої мети проаналізовані наукові праці з філософії права, теорії права, історії права, історії правових учень європейських та вітчизняних авторів, зокрема, «Закони» Платона, «Політика» Арістотеля, Біблія, Коран, «Сума теології» Т. Аквінського, «Шість книг про республіку» Ж.Бодена, «Левіафан» Т. Гоббса, «Два трактати про врядування» Дж. Лока, «Система сучасного римського права» Ф.Савіньї, «Время, пространство, закон» А.Тилле; серед вітчизняних авторів - праці С.Д. Гусарева, В.В. Дудченко, А.П. Зайця, М.С. Кельмана, А.Ф. Крижановського, В.В. Лемака, П.А. Луць, С.І. Максимова, Ю.М. Оборотова, М.М. Оніщенко, Л.В. Петришина, С.П. Погребняка, П.М. Рабіновича та ін. Для виявлення особливостей текстуальних формулювань принципу незворотності дії закону в часі в законодавствах різних правових сімей, були зроблені порівняння конституцій різних країн. Для вивчення практики застосування принципу незворотності дії закону в часі, його ролі в процесі судочинства, проаналізовано практику Нюрнберзького трибуналу, рішення Європейського суду з прав людини, а також рішення конституційних судів окремих європейських держав.

Частину використаних джерел становлять іншомовні матеріали в оригіналі: російською, англійською, французькою та німецькою мовами, переклад яких виконаний дисертантом переважно самостійно.

Наукова новизна одержаних результатів. В результаті проведеного наукового дослідження отримано результати, які є новими для вітчизняної правової науки, зокрема:

Вперше:

- досліджено еволюцію принципу незворотності дії закону в часі від найдавніших часів до сьогодні, виділені її етапи, на основі чого зроблені висновки про особливості кожного з цих етапів та закономірний рух до універсалізації, загально визнаності, наднаціональності та надтериторіальності цього принципу;
- досліджено генезис винятку із принципу незворотності («*lex retro agit in mitius*»), що дозволило навести нові аргументи щодо соціального призначення правила про незворотність дії закону в часі;
- проаналізовано співвідношення винятку із принципу незворотності з іншими видами темпоральної дії правових норм, простежено безпосередні та опосередковані зв'язки між ними, що може послужити основою для врегулювання існуючих законодавчих прогалів відносно темпоральної дії правових норм;
- проведено аналіз текстуальних формулювань принципу незворотності дії закону в часі в законодавстві держав різних правових сімей, на основі якого запропоновано нову текстуальну конструкцію принципу незворотності з розширеною сферою дії його винятку, що поширюється не тільки на нормативно-правові акти про пом'якшення чи скасування юридичної відповідальності особи, але й на інші, які будь-яким чином покращують її правове становище; таку текстуальну конструкцію принципу незворотності доцільно використати як в оновленій Конституції України, так і в законотворчій діяльності органів;
- досліджено використання принципу незворотності дії закону в часі у діяльності міжнародних та окремих авторитетних національних судових органів деяких країн (ФРН, Королівство Бельгія). Запропоновано варіанти імплементації відповідного правового досвіду в законодавство України;
- проаналізовано практику Конституційного Суду України та судів загальної юрисдикції щодо застосування принципу «*Lex ad praetorian non valet*», виявлено суперечності у правових позиціях та підходах щодо його розуміння та застосування. Запропоновано шляхи подолання зазначених суперечностей на основі правового досвіду міжнародних судових установ та внутрішньодержавної судової практики окремих держав, насамперед, через поглиблену судову аргументацію.

Удосконалено:

- розуміння сутності та соціального призначення принципу незворотності дії закону в часі на основі аналізу сучасної правової доктрини, діяльності Нюрнберзького трибуналу, судової практики Європейського Суду з прав людини та Федерального Конституційного Суду ФРН;
- розуміння винятку із принципу «*Lex ad praetorian non valet*» на основі дослідження його еволюції та аналізу історично відомих судових процесів, предметом яких були питання про застосування «*lex retro agit in mitius*».

Отримали подальший розвиток:

- положення щодо співвідношення винятку із принципу незворотності з ультраактивною дією правових норм та в цьому контексті способів надання акту ультраактивної дії. Виділено поряд з іншими способами надання акту переживаючої сили, такий, що передбачає ультраактивну дію шляхом закріплення тривалого строку переходу від норм старого акта до приписів новоприйнятого;
- теоретичні положення щодо текстуальних конструкцій принципу незворотності дії закону в часі на основі правового аналізу Основних законів держав різних правових систем;
- положення щодо застосування принципу незворотності дії закону в часі податковими органами з врахуванням міжнародного досвіду, оскільки правовий аналіз рішень судів загальної юрисдикції щодо вирішення податкових спорів показав неправильне застосування відповідними органами принципу незворотності, зумовлене, насамперед, відсутністю глибинного розуміння його сутності та основного призначення.

Практичне значення одержаних результатів. Отримані результати можуть бути використані для подальших наукових досліджень проблем, пов'язаних із удосконаленням законодавства України, зокрема, статті 58 Конституції України.

Можлива і загалом доцільна реалізація відповідних науково-правових висновків у вітчизняному судочинстві, оскільки судова практика судів загальної юрисдикції за роки незалежності України свідчить про не завжди вірне розуміння смислу принципу та його основного призначення.

В навчальному процесі результати дослідження можуть стати частиною відповідних підручників, посібників, навчальних матеріалів тощо, а також можуть бути безпосередньо використані під час викладання таких дисциплін як «Теорія права і держави», курсів з історії політичних і правових учень, нормотворчої діяльності, проблем застосування принципу верховенства права в Україні та інших спеціалізованих курсів у вищих юридичних навчальних закладах.

Висновки та пропозиції відносно вдосконалення статті 58 Конституції України можуть бути використані при розробці змін до Конституції України.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним дослідженням. У дисертації використано матеріали досліджень, проведених особисто дисертантом, що відображено у списку опублікованих праць.

Апробація і впровадження результатів дослідження. Результати дослідження обговорювались на засіданнях кафедри загальнотеоретичних та державно-правових наук НаУКМА, апробовані на низці наукових, науково-практичних заходів: конференціях, семінарах, круглих столах. Дисертант брала участь у щорічних наукових семінарах, круглих столах, конференціях в рамках «Дні науки в НаУКМА» (2012, 2013 роки), III Всеукраїнській науковій конференції молодих вчених, аспірантів і студентів «Теоретико-практичні механізми розбудови правової держави» (23-24 вересня 2011р. м. Львів), Міжнародній науково-практичній конференції «Тенденції та пріоритети

реформування законодавства України» (30 червня 2012р., м. Запоріжжя), Міжнародній науковій конференції «Одинадцять осінніх юридичних читань» (23-24 листопада 2012р. м. Хмельницький).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження знайшли відображення у дев'яти наукових працях, п'ять з яких опубліковано у фахових виданнях, затверджених ВАК України, та одна у закордонному фаховому виданні.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, поділених на дев'ять підрозділів, висновків та переліку використаних джерел. Загальний обсяг основної частини роботи становить 170 сторінок. Перелік використаних джерел складається із 181 найменувань на 15 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, охарактеризовано ступінь наукової розробки теми, показано зв'язок дисертації із науковими темами, програмами, курсами, визначено об'єкт та предмет, мету і завдання дослідження, описано використані методи дослідження та джерельну базу, сформульовано наукову новизну отриманих результатів та положень, що виносяться на захист, визначено їх теоретичне та практичне значення, подано відомості стосовно апробації результатів дослідження та публікацій за темою дисертації.

Розділ 1 «Зародження ідеї незворотності дії закону в часі та основні етапи її розвитку» присвячено аналізу становлення й розвитку ідеї незворотності дії закону в часі, основних етапів її розвитку, зокрема, через концептуальне оформлення та нормативне закріплення, дослідженню сутності незворотності, її правової природи, способів вираження, виокремленню та визначенню її винятку, дослідженню його еволюції та його взаємодії із суміжними поняттями.

У **підрозділі 1.1. «Зародження ідеї незворотності та її концептуальне оформлення»** дисертант досліджує еволюційний шлях ідеї незворотності дії закону в часі від найдавніших часів до сьогодення. Виділяє етапи її еволюційного піднесення та спаду.

У дисертації зазначається, що ідея незворотності на європейському континенті простежується в більшості праць античних мислителів, зокрема, Платона, Демосфена, Арістотеля, лягла в основу правових реформ тієї доби, послужила правовою опорою систематизації нормативних документів римськими юристами.

Крім того, автор зауважує, що середньовічний спад в розвитку ідеї незворотності не тільки не зупинив подальшу її еволюцію, а навпаки, пришвидшив та поглибив розвиток останньої в епоху Нового часу, під час якої внаслідок демократичних революцій та розвитку правової доктрини, була сформована та максимально розвинулася концепція незворотності, що послужила основою для остаточної сформованості принципу «lex ad praetorian non valet» в більш пізні часи.

Дисертант константує, що 20 століття в еволюції незворотності ознаменувалося переростанням теорії незворотності у принцип, введенням останнього у найважливіші правові документи міжнародного та внутрішньодержавного рівня та активним доктринальним дослідженням останнього.

У підрозділі 1.2. «Нормативне закріплення незворотності дії закону в часі та його еволюція» здійснено історично-правовий огляд документів на предмет наявності в них принципу «*lex ad praetorian non valet*», починаючи з епохи Античності та закінчуючи XXI ст. Проведений аналіз встановив, що незворотність закріплювали Конституція імператора Константина (306-337рр.), Конституція імператора Римської імперії Феодосія I (379-395рр.), Кодекс імператора східної Римської імперії Феодосія II (408-450рр.), Конституція імператора Візантії Анастасія I (491-518 рр.), Кодекс Візантійського імператора Юстиніана (527-565 рр.), кодифікація Юстиніана “*Cornus iuris Civillis*” , в більш пізні часи - Конституція Сполучених Штатів Америки 1787р., Французька декларація прав людини і громадянина 1787р., Конституції, прийняті внаслідок Великої Французької революції, Баварський кримінальний кодекс 1813р., Веймарська конституція 1919р., Загальна декларація прав людини 1948р., Конвенція про захист прав і основоположних свобод 1950р., Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966р.

Встановлено, що в XX столітті принцип незворотності дії закону в часі містили конституції переважної більшості держав світу, причому різних правових систем. Антидемократичні фашистська Італія, нацистська Німеччина та радянська держава в свій час застосовували принцип незворотності всупереч його основному призначенню або й зовсім ігнорували чи обходили його. Разом з тим, автор зазначає, що в чинних конституціях посттоталітарних держав (Італія, ФРН), принцип незворотності дії закону в часі закріплений в кращих своїх формах, що свідчить про зроблені уроки з негативного правового досвіду минулого.

У підрозділі 1.3. «Виняток із принципу незворотності: від зародження до темпоральної дії» дисертант досліджує еволюцію винятку із принципу незворотності («*lex retro agit in mitius*») та його співвідношення із суміжними поняттями. В межах цього дослідження встановлено, що в епоху Античності, як і в Середньовіччі «*lex retro agit in mitius*» існував лише на рівні ідеалу. Новий час відзначився новим витком в розвитку останнього, з'являється формулювання, наближене до його сучасного вигляду. Його закріпили Декларація прав і свобод штату Делавер 1776р., Французька Декларація прав людини і громадянина 1789р., Кримінальний кодекс Франції 1810р. та інші відомі документи тієї доби. У XX столітті виняток із «*lex ad praetorian non valet*» закріпили конституції більшості країн світу, у тому числі постсоціалістичних. Спочатку він стосувався виключно кримінального права (Вірменія, Молдова), наслідуючи формулу міжнародних актів, а згодом законодавці постали перед необхідністю розширення сфери його дії, поширивши останній на всі види юридичної відповідальності (Україна, Росія). Політичні події останніх десятиліть

потребували якісно іншого формулювання винятку із принципу незворотності дії закону, який би автоматично надавав зворотної дії не лише «м'якшим» законам з питань юридичної відповідальності, зокрема, кримінальної, але й іншим нормативним актам, які будь-яким чином покращували б правове становище особи. Як приклад такої конструкції винятку можна спостерігати у конституціях Словенії, Республіки Азербайджан, Македонії та ін.

При розгляді співвідношення «*lex retro agit in mitius*» із суміжними поняттями, встановлено, що виняток із принципу незворотності становить зворотну дію закону та застосовується в українському законодавстві на підставі статті 58 Конституції України у випадку пом'якшення чи скасування юридичної відповідальності особи. Звичайним видом дії норм права у часі є негайна дія. Зворотна дія є винятком з негайної. У питанні співвідношення ультраактивної та ретроактивної дії правових норм встановлено протилежність напрямів дії останніх, оскільки ультраактивна та пов'язана з нею перспективна діють вперед, тоді як ретроактивна – навпаки, лише назад.

Розділ 2 «Особливості принципу незворотності дії закону в часі в законодавстві різних країн та зарубіжній судовій практиці» присвячено порівняльному аналізу основних законів держав різних правових систем на предмет наявності в них принципу незворотності дії закону в часі та особливостей його текстуальних конструкцій. Досліджено судову практику застосування «*Lex ad praetorian non valet*» Нюрнберзьким трибуналом, Європейським судом з прав людини та Федеральним конституційним судом Німеччини.

У підрозділі 2.1. «Порівняльний аналіз конституцій країн різних правових сімей щодо закріплення принципу незворотності дії закону в часі» автор зазначає, що найчастіше принцип незворотності дії закону в часі зустрічається в основних законах країн континентального права, однак його формулювання істотно різняться:

- принцип незворотності «прив'язується» до кримінального права (Греція, Ісландія, Франція, Мальта, Монако, Нідерланди, Фінляндія, Сан-Маріно);
- принцип «*lex ad praetorian non valet*» поширює дію на всі закони, що передбачають юридичну відповідальність (Італія, Андорра);
- принцип незворотності та виняток з нього з прив'язкою до кримінального права (Албанія, Вірменія, Молдова та ін.);
- принцип незворотності та його виняток поширюється на закони чи їх окремі положення про юридичну відповідальність (Україна, Росія, Киргизька Республіка);
- принцип незворотності зі сферою дії поширюється на всі закони та його виняток з дією на закони, які будь-яким чином поліпшують правове становище особи, що на думку дисертанта, є найбільш довершеним формулюванням, яке відповідає сучасним тенденціям розвитку принципу незворотності, що підтверджується новими конституціями низки держав (Словенія, Македонія, Азербайджан).

Встановлено, що в законодавстві країн англо-саксонської правової сім'ї наявні значно простіші конструкції принципу незворотності, порівняно із законодавством держав континентального права. Це, зокрема, проявляється у вузькогалузевій сфері його дії (Великобританія) та відсутності винятку з принципу (у всіх країнах, за винятком Канади).

В конституціях країн релігійної правової сім'ї принцип незворотності зустрічається виключно з прив'язкою до кримінального права та без власного винятку, а змінюються лише межі його текстуальної вираженості: менш виражений (Ізраїль), більш виражений (Малайзія, Ірак).

У підрозділі 2.2. «Принцип «lex ad praetorian non valet» і Нюрнберзький процес» зазначається, що Нюрнберзький процес був не тільки значною історичною подією, але й значною мірою правотворчою подією. У ньому були порушені питання, які сформували нові підходи до праворозуміння та правореалізації, зокрема, й відносно принципу незворотності дії закону в часі. Позиція Трибуналу щодо пріоритету основоположних принципів права над традиційними принципами правосуддя, яка опонентами судового процесу була охрещена «обходом» «Lex ad praetorian non valet», насправді лише підкреслила соціальну спрямованість правила про незворотність дії закону в часі, та, врешті-решт, поставила остаточну крапку в спекуляціях навколо незворотності в цілому. Правовий досвід Нюрнберзького процесу був врахований в Загальній декларації прав людини, ст. 11 якої зазначає: «Ніхто не може бути засуджений за злочин на підставі вчинення будь-якого діяння або за бездіяльність, які під час їх вчинення не становили злочину за національними законами або за міжнародним правом. Не може також накладатись покарання тяжче від того, яке могло бути застосоване на час вчинення злочину». Набагато чіткіші формулювання містяться й в Конвенції про захист прав і основоположних свобод та Міжнародному пакті про громадянські і політичні права. Передбачення у міжнародно-правових актах аспекту незворотності в частині розширення правової регламентації злочинного діяння (з внутрішньодержавного рівня до міжнародного) дозволило уникнути в майбутньому аналогічних маніпуляцій, пов'язаних з буквральним тлумаченням принципу «Lex ad praetorian non valet» з метою виправдання осіб, винних у вчиненні злочинів.

У підрозділі 2.3. «Принцип «Lex ad praetorian non valet» в практиці Європейського Суду з прав людини» зазначається, що принцип незворотності дії закону в часі займає чільну позицію в судовій практиці Європейського Суду з прав людини, особливо популярність останнього зросла після розгляду справ, предметом яких були злочини проти людяності та людства (справа «Стрелец, Кесслер та Кренц проти Німеччини»), в яких Суд сформулював чіткі межі розуміння та застосування незворотності, окресливши їх тільки верховенством права.

Відсутність винятку із «lex ad praetorian non valet» у ст.7 Конвенції не стало перепорою для тлумачення Судом положень цієї статті як таких, що гарантують не лише заборону ретроактивності більш суворих кримінальних

законів, але й ретроактивність більш м'якого кримінального закону, що співзвучно з винятком із принципу незворотності (справа Скоппола проти Італії).

Встановлено, що Європейський Суд з прав людини при розгляді справ про порушення принципу незворотності, що виходять за межі статті 7 Конвенції, у своїй діяльності керується статтею 6 – «право на справедливий суд», що свідчить про надприродність та універсальність принципу «lex ad praetorian non valet».

Підрозділі 2.4. «Принцип незворотності дії закону в часі в практиці Конституційного Суду ФРН» присвячено аналізу судової практики Федерального Конституційного Суду Німеччини щодо застосування принципу незворотності дії закону в часі. В результаті аналізу констатується, що в рішеннях Суду розвинуті фактично всі аспекти цього принципу:

- як складова правової держави, верховенства права;
- як основа забезпечення реалізації принципів правової безпеки та захисту довіри;
- виокремлено виняток із принципу незворотності;
- окреслено можливі відступи від принципу виключно в інтересах людей для забезпечення їхніх громадянських прав тощо.

Правову позицію Федерального Конституційного Суду Німеччини по справі Кренца згодом було підтримано ЄСПЛ, внаслідок чого відбулося чіткіше розуміння, як самого принципу незворотності, так і меж його дії у європейському правовому просторі.

У Розділі 3 «Принцип незворотності дії закону в часі в українському законодавстві та судовій практиці» досліджується місце принципу незворотності дії закону в часі в чинному законодавстві України, особливості його текстуальних конструкцій в різних нормативно-правових актах.

Аналізується судова практика застосування принципу Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції, виявляються наявні суперечності та неоднозначності у правозастосовній практиці та наводяться можливі практичні шляхи їх усунення з урахуванням міжнародного досвіду.

У підрозділі 3.1. «Принцип незворотності дії закону в часі в українському законодавстві» автор констатує, що в українському законодавстві принципу незворотності дії закону в часі присвячено достатньо уваги. Його закріплює Конституція України, Кримінальний кодекс, Кодекс про адміністративні правопорушення, Цивільний кодекс та інші нормативно-правові акти, як загальнодержавного, так і локального рівня. Однак, суттєвого поліпшення, на думку автора, потребують самі текстуальні конструкції принципу в зазначених актах, передусім, в Основному законі держави. Існує необхідність в розширенні меж дії винятку із принципу незворотності – перенесення її з площини юридичної відповідальності (тобто наданні акту зворотної сили у випадку скасування чи пом'якшення юридичної відповідальності особи) в площину можливого застосування зворотної дії закону у випадку будь-якого покращення правового становища особи, що, зокрема, передбачено в конституціях Словенії, Македонії, Азербайджану та інших держав. Автор зазначає, що ця проблема в свій

час була врахована у проекті Закону про внесення змін до Конституції України №4290 від 31.03.2009 року, але згодом він був відхилений та знятий з розгляду.

У підрозділі 3.2. «Принцип незворотності дії закону в часі в рішеннях Конституційного Суду України» досліджуються правові позиції Конституційного Суду України щодо тлумачення статті 58 Конституції України, який цьому питанню безпосередньо чи опосередковано присвятив вісім своїх рішень. Дослідження виявило неоднозначність та суперечливість у правових підходах Суду щодо тлумачення вищенаведеної статті, що свідчить про необхідність вдосконалення самої текстуальної конструкції принципу та його винятку в Основному законі та зміні підходів єдиного органу конституційної юрисдикції України до тлумачення правових норм.

З урахуванням міжнародного досвіду дисертантом наводяться можливі напрями такого вдосконалення шляхом:

- істотного покращення Конституційним Судом України аргументативної бази при формуванні своїх правових позицій, опираючись, передусім, на дискурсивну модель правової аргументації, основу якої складають принципи рівності, справедливості, правової визначеності, захисту довіри тощо;
- чіткого визначення суб'єктного складу дії принципу незворотності дії закону в часі у самій статті Конституції; передбачення можливості однакового застосування останнього, як до фізичних, так і до юридичних осіб;
- розширення меж дії винятку із принципу незворотності, поширивши останній не лише на нормативно-правові акти, які пом'якшують чи скасовують юридичну відповідальність особи, але й на інші, які будь-яким чином поліпшують правове становище особи.

Підрозділ 3.3. «Принцип незворотності дії закону в часі в рішеннях судів загальної юрисдикції» присвячено дослідженню судової практики судів загальної юрисдикції щодо застосування принципу незворотності дії закону в часі за роки незалежності України. Проведено паралелі між недосконалістю текстуальної конструкції принципу «*lex ad praetorian non valet*» в Конституції України, неоднозначністю правових позицій єдиного органу конституційної юрисдикції в Україні у тлумаченні статті 58 Основного закону та їх впливом на практику застосування принципу незворотності судами загальної юрисдикції.

Аналіз рішень судів загальної юрисдикції показав наявність трьох категорій проблем, пов'язаних із застосуванням «*Lex ad praetorian non valet*»:

1. Незастосування принципу незворотності судами України. В судовій практиці незалежної України такі випадки є поодинокими.
2. Правова плутанина, зумовлена неоднаковим застосуванням принципу до фізичних та юридичних осіб, викликана відповідним тлумаченням КСУ статті 58 Конституції (Рішення №1-рп/99 від 9 лютого 1999 р.).
3. Неоднозначність у застосуванні винятку із принципу незворотності в контексті тлумачення статті 58 Конституції КСУ (Рішення №3-рп/2001 від

05.04.2001р.) та необхідність у розширенні його меж на конституційному рівні.

ВИСНОВКИ

У **Висновках** подано основні результати здійсненого дослідження, згідно з якими:

1. В історії еволюції принципу незворотності дії закону в часі можна виділити три періоди: становлення ідеї незворотності, концептуальне оформлення та, власне, формування самого принципу.

- Ідейне коріння принципу незворотності сягає епохи Античності. Саме тоді були закладені юридичні підвалини для реалізації незворотності, зокрема, в таких важливих правових документах доби, як Конституція імператора Константина (306-337рр.), Конституція останнього імператора єдиної Римської імперії Феодосія I (379-395рр.), Кодекс імператора східної Римської імперії Феодосія II (408-450рр.), Конституція імператора Візантії Анастасія I (491-518 рр.), Кодекс Візантійського імператора Юстиніана (527-565 рр.), кодифікація Юстиніана “*Corpus iuris Civillis*” тощо.

Цього не можна сказати про виняток із принципу незворотності (*«lex retro agit in mitius»*), який в епоху Античності існував виключно у вигляді ідеї, про яку подекуди згадувалось в правових реформах тієї доби, проте швидше несвідомо.

Про синхронність в розвитку принципу незворотності та його винятку в епоху Античності говорити не доводиться; взаємозв'язки між ними були відсутні. Таким чином, Античність сформувала юридичну основу незворотності та ідейну площину для його винятку.

- Епоха Середньовіччя в еволюції принципу незворотності дії закону в часі відіграла загалом не суттєву роль. Причиною цьому, передусім, було домінування канонічного та звичаєвого права, характерного для європейських держав тієї доби, яке за самою своєю суттю виключало принцип незворотності дії закону в часі. Це, однак, не завадило активному дослідженню юридичною доктриною його окремих аспектів, дотичних природному праву. На противагу принципу, виняток в цю добу поступово набуває змістовної визначеності, та все частіше простежується в правових документах тієї доби.

- Епоха Просвітництва відкрила якісно новий період в еволюції принципу незворотності, що тісно пов'язаний з ліберально-демократичними революціями, хвиля яких прокотилася в 17-18 столітті. Наслідком цих революцій стало прийняття таких історично значущих правових документів як Конституція Сполучених Штатів Америки 1787р., Французька декларація прав людини і громадянина 1789р., конституції, прийняті внаслідок Великої Французької революції. Всі вони закріпили принцип незворотності дії закону в часі, причому у текстуальній формі, наближеній до сучасності. Активно досліджувала незворотність й правова доктрина. Провідні позиції відводились цьому принципу у працях В. Блекстона, Ч. Беккарії, Дж. Медіссона та ін. Саме в цей період відбулося концептуальне оформлення

незворотності, що створило міцне підґрунтя для зміцнення його правових позицій в більш пізні часи.

- Новітній час лиш розвинув «еволюційні здобутки» попередньої доби. Не зупинили цей розвиток ані війни, ані антидемократичні режими, характерні для Європи 20ст. Останні напроти створили передумови для стрімкого розвитку та остаточного правового становлення «*Lex ad praetorian non valet*». Саме в цей період принцип незворотності увійшов до конституцій переважної більшості країн світу, його закріпили найзначущі міжнародно-правові документи тієї доби: Загальна декларація прав людини 1948р., Конвенція про захист прав і основоположних свобод 1950р., Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966р. та інші. Причому конституції посттоталітарних держав, навчених гірким досвідом, на сьогодні демонструють найдосконаліші, з точки зору соціального призначення, текстуальні конструкції принципу незворотності дії закону в часі. З певністю можна припустити, що саме 20 століття підняло «*Lex ad praetorian non valet*» до рівня основоположного фундаментального принципу, над яким воля законодавця безсильна.

Помітного розвитку в цей час зазнає виняток із принципу незворотності, в першу чергу, через правову регламентацію в згаданих вище документах, будучи у тісній юридичній зв'язці з принципом.

Таким чином, еволюційний шлях принципу незворотності дії закону в часі, розкритий в максимально широкому часовому масштабі - від найдавніших часів і до сьогодні, показує історичні особливості, універсальність, надприродність та юридичну міць цього феномену, що може послужити основою для законотворчої роботи щодо вдосконалення його текстуальної конструкції.

2. Проведений аналіз основних законів різних, з точки зору правових сімей, держав підтверджує цілком закономірну картину щодо текстуально-конструктивної довершеності принципу в законодавчих актах країн романо-германської правової сім'ї, адже, як відомо, коріння принципу сягає римського права. Певною несподіванкою може вважатись присутність «*Lex ad praetorian non valet*» в основних законах країн традиційно-релігійної та соціалістичної (її продовжують виділяти деякі автори) правових сімей, що, обумовлено процесами глобалізації і ще раз підкреслює надпозитивний, природно-правовий характер принципу незворотності дії закону в часі. Цей принцип нині не обмежений ні часовими, ні територіальними вимірами, він – загальновизнаний, загальноцивілізаційний.

3. Чільне місце займає принцип незворотності дії закону в часі у міжнародній судовій практиці:

- Нюрнберзький процес відкрив нове розуміння принципу та поставив заслін для спекуляцій навколо останнього, викликаних його буквальним тлумаченням для виправдання злочинних діянь під час Другої світової війни.

- Європейський Суд з прав людини у своїй діяльності розглядає принцип незворотності дії закону в часі, передусім, як складову верховенства права, тісно пов'язуючи її з категоріями правової певності та захисту довіри до держави.

Попри відсутність прямого посилання на виняток із «*Lex ad praetorian non valet*» у статті 7 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Суд,

тракує її положення, як таке, що передбачає ретроспективність більш м'якого кримінального закону (справа Скоппола проти Італії), що загалом свідчить про необхідність розширення статті 7 Конвенції відносно закріплення в ній винятку різногалузевого застосування.

Не обійдений увагою принцип незворотності й практикою конституційних судів зарубіжних держав. Федеральний Конституційний Суд Німеччини, зокрема, проаналізував та розвинув практично всі можливі аспекти цього принципу

4. Проведене дослідження незворотності у міжнародному правовому просторі, дозволило виявити підґрунтя та умови її текстуальної довершеності у застосуванні, що має істотне значення для вітчизняної правової системи, зокрема, поглибленого розуміння та вдосконалення застосування принципу незворотності дії закону в часі.

5. Аналіз правової регламентації принципу незворотності в Україні дає підстави для висновку про зростаючу тенденцію до його нормативного закріплення за останнє десятиліття. Він міститься у Конституції України, Кримінальному кодексі, Кодексі про адміністративні правопорушення, Цивільному кодексі та інших нормативно-правових актах, що загалом свідчить про зростання важливості принципу у вітчизняній правовій системі.

6. Дослідження судової практики судів загальної юрисдикції показало наявність правових проблем, пов'язаних із застосуванням принципу незворотності в Україні, що потребують вирішення, передусім, на законодавчому рівні, оскільки спроби врегулювання цих питань шляхом тлумачення відповідних положень органом конституційної юрисдикції не принесли бажаного результату, а швидше, навпаки - посилили проблему. Йдеться про закріплення принципу незворотності у розділі II Конституції України, присвяченому правам, свободам та обов'язкам людини і громадянина, що послужило підставою для неоднозначного тлумачення меж дії принципу КСУ відносно суб'єктного складу -- надання автоматичної дії принципу для фізичних осіб, в той час як для юридичних осіб необхідна додаткова вказівка законодавця (рішення №1-рп/99 від 09.02.1999р.).

Аналіз основних законів європейських держав виявив два законодавчі підходи до вирішення цієї проблеми:

- закріплення принципу незворотності в розділі, присвяченому правам, свободам людини та громадянина з обов'язковим зазначенням, що викладені в ньому положення в тій мірі, в якій це можливо, можуть бути застосовані як до фізичних, так і до юридичних осіб (ФРН, Швейцарія);
- фіксація принципу незворотності в окремому розділі, присвяченому дії нормативно-правових актів в часі (Азербайджан, Словенія, Македонія та ін).

З огляду на викладене, дисертантом запропоновано запозичити правовий досвід ФРН відносно внесення до розділу II КУ застереження про можливе застосування його положень щодо юридичних осіб, за винятком тих, що за своєю сутністю не можуть бути до них застосовані.

Ще одним проблематичним аспектом конституційного регулювання принципу незворотності дії закону в часі (ст.58 Конституції України) є звужена сфера дії його винятку; останній поширений лише на закони, які скасовують чи

пом'якшують відповідальність особи. З урахуванням тенденцій, що мають місце в регулюванні цього принципу зарубіжними країнами, та судової практики, зокрема, практики ЄСПЛ та конституційних судів ряду країн, доцільно розширити сферу дії винятку з можливістю його застосування до законів, що будь-яким чином поліпшують правове становище особи, а не тільки тих, що стосуються юридичної відповідальності. Конституційне врегулювання цього питання набуло тим більшої актуальності після рішення КСУ №3-рп/2001 від 05.04.2001р. (у справі про податки), в якому Суд дійшов висновку, що положення статті 58 Конституції України відносно меж дії винятку із принципу незворотності стосується виключно юридичної відповідальності за умови її скасування чи пом'якшення, і не може бути поширене на положення законів, які стосуються скасування чи зниження розміру оподаткування певних фізичних осіб, що не відповідає сучасним європейським тенденціям.

Конституційний досвід зарубіжних країн відкриває можливості для вирішення зазначеної проблеми через передбачення в Конституції України ширшої сфери дії винятку з названого принципу (Македонія, Словенія та ін.).

Суперечності правових позицій КСУ не могли не позначитися негативно на судовій практиці судів загальної юрисдикції. Як свідчить її аналіз, вона також є недосконалою, надто догматичною за аргументацією, яка не опирається на глибинне розуміння сутності та призначення принципу незворотності дії закону в часі. Для позитивних зрушень у його застосуванні необхідні істотні зміни у стилі юридичного мислення суддів, що ґрунтується на вимогах верховенства права.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Абрамович Р.М. Генезис принципу «Закон зворотної дії в часі не має» як складової верховенства права / Р. Абрамович // Наукові записки. Том 116, Юридичні науки / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2011. – С. 60-63.
2. Абрамович Р.М. Еволюція виключення із принципа необратимості действия закона во времен / Р. Абрамович // Вестник Московського государственного университета. – 2013. - №3. – С.215-220.
3. Абрамович Р.М. Еволюція та співвідношення принципів «Nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege» та «Ex post facto law» / Р. Абрамович // Наукові записки. Том 129, Юридичні науки / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2012. – С. 59-62.
4. Абрамович Р.М. Принцип незворотності дії закону в часі у рішеннях Конституційного Суду України / Р. Абрамович // Держава і право. – 2011. - №54. – С. 60-62.

5. Абрамович Р. Принцип незворотності дії закону в часі у судовій практиці судів загальної юрисдикції / Абрамович Р. // Публічне право . - 2012. - №3(7). – С.375-383.
6. Абрамович Р.М. Особливості судової аргументації при застосуванні принципу незворотності дії закону в часі / Р. Абрамович // Наукові записки. Том 144-145 Юридичні науки / Національний університет «Києво-Могилянська Академія». – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2014. – С. 17-20.
7. Абрамович Р.М. Дотримання принципу незворотності дії закону в часі, як одна із умов розбудови правової держави в Україні / Р.М. Абрамович // Теоретико-практичні механізми розбудови правової держави / Р.М. Абрамович: Тези Всеукраїнської конференції науковців та практиків, 23-24 вересня 2011 р. м. Львів. – Львів «Львівська обласна друкарня», 2011. С.8-10.
8. Абрамович Р.М. Теоретичні та практичні проблеми застосування винятку із принципу незворотності дії закону в часі в Україні / Р.М. Абрамович // Одинадцяті осінні юридичні читання: Тези Міжнародної науково-практичної конференції, 24 листопада 2012р., Хмельницький університет управління і права. – м. Хмельницький, 2012. – С. 4-6.
9. Абрамович Р.М. Принцип незворотності дії закону в часі: напрями вдосконалення правової регламентації / Р.М. Абрамович // Тенденції та пріоритети реформування законодавства України: Тези Міжнародної науково-практичної конференції, 30 червня 2012 р. м. Запоріжжя. – Запоріжжя «Істина», 2012. – С.8-10.

АНОТАЦІЇ

Абрамович Р.М. Принцип незворотності дії закону в часі: еволюція, стан та перспективи вдосконалення його застосування в Україні. – Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Національний університет «Києво-Могилянська академія» – Київ, 2015.

В дисертації на основі здобутків світової правової теорії і юридичної практики досліджено еволюцію ідеї становлення і розвитку теорії та принципу незворотності дії закону в часі, а також формування винятку з нього; простежено співвідношення винятку із принципу незворотності з іншими видами темпоральної дії правових норм; проаналізовано та згруповано основні закони держав різних правових систем на предмет закріплення в них принципу «Lex ad praetorian non valet», досліджено особливості текстуальних конструкцій останнього в залежності від приналежності країни до певної правової сім'ї; проаналізовано міжнародну судову практику щодо застосування незворотності на прикладі Нюрнберзького процесу, практики Європейського Суду з прав людини, Федедерального Конституційного суду Німеччини та ін; узагальнено практику застосування принципу незворотності дії закону в часі судами

загальної юрисдикції в Україні, проаналізовано правові позиції Конституційного Суду України щодо тлумачення статті 58 Конституції України, виявлено неоднозначності та суперечності в правових підходах останнього, та запропоновано шляхи їх усунення; досліджено місце принципу незворотності дії закону в часі в українському законодавстві; запропоновано напрями вдосконалення текстуальної конструкції принципу в Основному законі держави.

Ключові слова: принцип незворотності дії закону в часі, верховенство права, виняток, концепція, еволюція, аргументація, суд, конституція, темпоральна дія правових норм, держава.

Абрамович Р.М. Принцип необратимости действия закона во времени: эволюция, состояние и перспективы совершенствования его применения в Украине. – Рукопись. Диссертация на получение научной степени кандидата юридических наук за специальностью 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Национальный университет «Киево-Могилянская академия»– Киев, 2015.

В диссертации на основе достижений мировой правовой теории и юридической практики исследована эволюция идеи становления и развития теории и принципа необратимости действия закона во времени, а также формирование исключения из него; прослежено соотношение исключения из принципа необратимости с другими видами темпорального действия правовых норм; проанализированы и сгруппированы основные законы государств различных правовых систем на предмет закрепления в них принципа «Lex ad praetorian non valet», исследованы особенности текстовых конструкций последнего в зависимости от принадлежности страны к определенной правовой семье; проанализировано международную судебную практику по применению необратимости на примере Нюрнбергского процесса, практики Европейский Суд по правам человека, Федерального Конституционного суда Германии и др.; обобщенно практику применения принципа необратимости действия закона во времени судами общей юрисдикции в Украине, проанализированы правовые позиции Конституционного суда Украины относительно толкования статьи 58 Конституции Украины, выявлено неоднозначности и противоречия в правовых подходах последнего, и предложены пути их устранения; исследовано место принципа необратимости действия закона во времени в украинском законодательстве; предложены направления совершенствования текстуальной конструкции принципа в Основном законе государства

Ключевые слова: принцип необратимости действия закона во времени, верховенство права, исключение, концепция, эволюция, аргументация, суд, конституция, темпоральное действие правовых норм, государство.

Abramovych R.M., Non-retroactivity of law principle: evolution, current state and perspective of it's application improvement in Ukraine. - Manuscript.

Thesis for a Candidate of Legal Sciences Degree in the specialization 12.00.01 - Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Doctrines. – National University of «Kyiv-Mohyla Academy» - Kyiv, 2015.

Based on achievements of world legal theory and practice, it is examined evolution of the idea, theory and principle of non-retroactivity of law and evolution of exception thereto in the thesis; it is tracked correlation of the exception to the non-retroactivity principle with other types of temporal action of legal provisions; it is analysed and classified main laws of states belonging to various legal regimes in respect of «Lex ad praetorian non valet» principle stipulation therein, it is researched wording construction of this principle depending on legal regime a country belongs to; it is comprehensively researched international judicial practice in respect of the non-retroactivity principle application, based on the practice of Nuremberg process, European Court on Human Rights, Federal Constitutional Court of Germany etc; it is summarized practice of application of non-retroactivity of law principle by courts of general jurisdiction in Ukraine; it is analysed legal position of Constitutional Court of Ukraine in relation to interpretation of the article 58 of the Constitution of Ukraine and discovered some ambiguity and contradictions therein, some ways of it's elimination were offered; it was researched a place of non-retroactivity principle in Ukrainian legislation; some directions of improvement of the principle wording in the main Law of the country were offered.

Key words: Non-retroactivity of law principle, Rule of law, exception, conception, evolution, argumentation, court, constitution, law provision's activity in time frames, state.